CHO‘LPON VA ADABIY TANQID

Farg‘ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti

Filologiya va tillarni o‘qitish:

o‘zbek tili yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Ruxshona Yo‘ldasheva Dilshodajon qizi

Annotatsiya: Maqolada Abdulhamid Cho‘lpon adabiy-tanqidiy tafakkurining shakllanishi hamda uning ijodiga XX asr davomida bildirilgan munosabat o‘zaro bog‘liq ikki jarayon sifatida tadqiq etiladi. Dilmurod Quronovning “Cho‘lpon hayoti va ijodiy merosi” asari asosiy tarixiy-adabiy manba sifatida olinib, “Adabiyot nadur?”, “Muhtaram yozg‘uvchilarimizga”, “Ulug‘ hindi” maqolalaridagi milliy adabiyot, badiiy haqiqat va estetik mas’uliyat masalalari tahlil qilinadi. Cho‘lponning teatr tanqidchiligidagi qarashlari hamda 1927-yildan kuchaygan mafkuraviy baholarning badiiy mezonga zid jihatlari yoritiladi. Tahlil Cho‘lpon merosini anglashda ijodkorning estetik dasturi bilan unga nisbatan tanqidiy retsepsiyani farqlash zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Cho‘lpon, Dilmurod Quronov, adabiy tanqid, estetik mezon, jadid adabiyoti, milliy uyg‘onish, publitsistika, teatr tanqidchiligi, badiiy retsepsiya, mafkuraviy talqin.

Annotation: The article examines Abdulhamid Cholpon’s critical thought and the changing reception of his literary work as two interconnected processes. Taking Dilmurod Quronov’s “Cholpon’s Life and Literary Heritage” as its principal historical-literary source, it analyses the aesthetic principles of “What Is Literature?”, “To Our Esteemed Writers” and “The Great Indian”. Particular attention is paid to Cholpon’s theatre criticism, debates of the late 1920s and the difference between artistic judgement and ideological labelling. The discussion argues for reading the writer’s critical programme alongside the history of its reception.

Keywords: Cholpon, Dilmurod Quronov, literary criticism, aesthetic criteria, Jadid literature, national awakening, theatre criticism, literary reception, ideological interpretation.

Аннотация: В статье литературно-критические взгляды Абдулхамида Чулпана и история восприятия его творчества рассматриваются как два взаимосвязанных процесса. Основным историко-литературным источником служит исследование Дилмурода Куронова «Жизнь и творческое наследие Чулпана». Анализируются представления писателя о назначении литературы, художественной правде и ответственности автора, выраженные в его программных статьях. Особое внимание уделяется театральной критике, идеологическим спорам конца 1920-х годов и необходимости отделять эстетическую оценку от политических ярлыков.

Ключевые слова: Чулпан, Дилмурод Куронов, литературная критика, эстетический критерий, джадидская литература, национальное пробуждение, театральная критика, рецепция.

XX asr boshidagi o‘zbek adabiyotini Cho‘lponsiz tasavvur etish qiyin bo‘lganidek, uning nomini adabiy tanqid tarixidan ajratib o‘rganish ham biryoqlama natija beradi. Cho‘lpon o‘z zamonasining adabiy harakatini kuzatgan, unga munosabat bildirgan va shu jarayonning faol ishtirokchisiga aylangan ijodkordir. Uning she’riyati, nasri va dramaturgiyasi bilan tanqidiy chiqishlari o‘rtasida tabiiy bir tutashlik mavjud: adib maqolalarida adabiyot qanday bo‘lishi kerakligini muhokama qilgan bo‘lsa, badiiy asarlarida bu qarashlarning imkoniyatini sinagan. Mavzuning ikkinchi, undan kam bo‘lmagan muhim tomoni — Cho‘lponning o‘zi tanqid obyektiga aylangani, uning asarlari turli yillarda har xil mezon bilan o‘qilganidir. Binobarin, «Cho‘lpon va adabiy tanqid» degan tushuncha bir vaqtning o‘zida ijodkorning munaqqidlik faoliyatini ham, uning merosi atrofida kechgan murakkab bahslarni ham anglatadi.

Dilmurod Quronovning “Cho‘lpon hayoti va ijodiy merosi” tadqiqoti ushbu ikki yo‘nalishni bir butun tarixiy-adabiy jarayon sifatida ko‘rishga imkon beradi. Olim yosh

Cho‘lponning dunyoqarashi shakllangan muhitni tasvirlar ekan, uning otasi Sulaymonqulning matbuot va yangi ma’rifatga munosabati haqidagi hujjatlarni o‘zaro solishtiradi; adib haqidagi ayrim xotiralarga ham mutlaq haqiqat emas, tekshiruvni talab qiluvchi dalil sifatida yondashadi [1. 3–5]. Bu usul ayniqsa muhim: Cho‘lponni faqat afsonaviy qahramon yoki qurbon timsoliga aylantirish uning hayotidagi murakkab ijtimoiy va madaniy sabablarni ko‘rishga xalaqit beradi. Adabiy tanqidning ilmiy vazifasi esa shoir atrofida shakllangan tayyor hukmlarni takrorlashdan ko‘ra, adibning o‘z matni va davr dalillari o‘rtasida mantiqiy munosabat o‘rnatishdir.

Quronovning kuzatishicha, Cho‘lponning ilk ijodiy yo‘li jadid matbuoti, Sharq adabiy an’analari va yangi madaniy aloqalar tutashgan davrga to‘g‘ri keladi [1. 5–7]. Dastlabki adabiy maqolalaridagi shiddatni ham ana shu ehtiyoj belgilagan: jamiyat o‘zgarishi uchun maktab bilan bir qatorda so‘z san’ati ham yangilanishi kerak edi. “Adabiyot nadur?” maqolasida savolning o‘zi estetik dastur vazifasini bajaradi. Muallif adabiyotning ko‘ngilga ta’siri haqida fikr yuritar ekan, uni oddiy ko‘ngilochar mashg‘ulot yoxud bezakli so‘zlar yig‘indisi emas, inson ma’naviy hayotining faol kuchi sifatida anglaydi. Mashhur “Adabiyot yashasa — millat yashar” xulosasi shu sabab shunchaki da’vat emas; shaxs ruhiyatidagi o‘zgarish bilan xalqning ma’naviy istiqboli o‘rtasidagi sababiy munosabatni ifodalaydi [2. 81–82].

“Adabiyot nadur?”da e’tiborli jihat shuki, Cho‘lpon adabiyotga zaruratni tushuntirish uchun avvalo insonga yuzlanadi. Jism hayoti suv va havoga muhtoj bo‘lgani singari, ko‘ngil ham estetik-ma’naviy oziqqa ehtiyoj sezadi. Adib qo‘llagan poklanish, yorishish va uyg‘onish tasavvurlari badiiy asar vazifasini nasihat bilan cheklamaydi: chin asar odamning o‘zini anglash qobiliyatini kuchaytiradi. Bu qarashda estetik zavq va ijtimoiy mas’uliyat bir-biriga qarshi qo‘yilmagan. Aksincha, adabiyotning millatga xizmat qilishi uning badiiy tabiati orqali yuz beradi. Demak, Cho‘lpon uchun asarning qimmati mavzuning “to‘g‘ri” tanlanishidagina emas, hissiy tajribaning o‘quvchi qalbida qanday badiiy haqiqatga aylanishidadir. Ushbu fikrning keyingi munaqqidlik faoliyatiga ichki yo‘nalish berganini ko‘rish mumkin.

Adibning “Muhtaram yozg‘uvchilarimizga” murojaati esa estetik dasturga hayotiy material masalasini olib kiradi. Cho‘lpon yozuvchidan xalq turmushini chetdan turib hukm qilishni emas, uni ichkaridan bilishni talab etadi; udumlar, kundalik munosabatlar, xursandchilik va muammolar badiiy ijodning haqiqiy manbaiga aylanishini uqtiradi [2. 82–83]. Mazkur fikrni soddalashtirib “hayotdan ko‘chirib yozish” talabi deyish mumkin emas. Aslida bu yerda ijodkor bilan tasvirlanayotgan muhit o‘rtasidagi bilish masofasi muhokama qilinmoqda. O‘quvchining ishonchini qozonadigan qahramon va tasvir aynan kuzatishning chuqurligi hamda tanlangan detalning hayotiy aniqligidan tug‘iladi. Shu ma’noda maqola o‘zbek tanqidida badiiy haqiqat, xalqchillik va ijodkor mas’uliyatini bir mezonga birlashtirgan muhim dasturiy chiqish sifatida namoyon bo‘ladi.

Cho‘lponning “Ulug‘ hindi” maqolasi uning tanqidiy tafakkuri mahalliy adabiy doiradan tashqariga chiqqanini ko‘rsatadi. 1925-yilda “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida e’lon qilingan ushbu maqola Rabindranat Tagor tajribasiga murojaat orqali yangi o‘zbek adabiyotining yo‘lini o‘ylashga undaydi [2. 84–85]. Cho‘lponni qiziqtirgan narsa xorijiy adibning shon-shuhrati emas, uning milliy madaniyat bilan jahon badiiy tafakkuri o‘rtasida hosil qilgan ijodiy muvozanatidir. Muhim nazariy xulosa shundan iboratki, o‘zga adabiyotdagi tayyor shaklni ko‘chirish milliy badiiy tafakkurni yangilamaydi; uning tajribasini o‘z tarixiy ehtiyoji va estetik imkoniyatiga moslab qayta yaratish kerak. Shuning uchun Cho‘lponning qiyosiy qarashi taqlidga emas, adabiy muloqotga asoslanadi.

Adibning “Sho‘ro hukumati va sanoye’ nafisa” maqolasiga berilgan turli baholar esa bitta matnni davrga qarab qanday qarama-qarshi o‘qish mumkinligini ko‘rsatadi. “O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi” darsligida Ozod Sharafiddinovning ushbu maqolani talqin qilishidagi o‘zgarishlar ham qayd etilib, matnni na birgina siyosiy bayonot, na faqat yashirin kinoya tarzida tushunish yetarli emasligi anglatiladi [2. 85–86]. Cho‘lpon yangi hokimiyat sharoitida san’at va milliy adabiyot munosabatining qanday shakllanishini o‘ylagan. Bunda asosiy savol san’atning qaysi idoraga mansubligi emas, uning o‘z badiiy qiyofasini saqlab qolish imkoniyatidir. Shunday o‘qish munaqqidning tarixiy vaziyat ichidagi fikrini keyingi davrning qat’iy hukmiga bo‘ysundirmaslikka xizmat qiladi.

Cho‘lpon munaqqidligi teatr san’ati bilan bevosita aloqada o‘ziga xos amaliy aniqlik kasb etadi. Nasriy yoki she’riy matnni baholashda so‘zning badiiy ta’siri yetakchi bo‘lsa, sahna asarida dramaturg matni, aktyor ijrosi, rejissura, tomoshabin idroki va sahnaviy ritm birgalikda ko‘rilishi lozim. Adib Fitratning “Chin sevish” va “Abo Muslim” asarlariga yozgan taqrizlarida ayni shu ikki bosqich — matnning o‘z badiiy imkoniyati hamda uning sahnada ro‘yobga chiqishini ajratishga intilgan [2. 87–88]. Shu jihatdan Cho‘lpon tanqidi oddiy maqtov yoki inkor emas, asar qanday ishlayotganini ko‘rish san’atidir. U dramatik konfliktning qog‘ozdagi kuchi bilan spektakldagi ta’sirchanlik bir xil bo‘lmasligini sezadi, ijroning yutuq va sustliklarini alohida ko‘rsatadi.

Fitratning “Chin sevish” spektakliga munosabatida Cho‘lponning tomoshabin badiiy didiga ishonishi diqqatga sazovor. U o‘zbek sahnasining hali yoshligini tan olgan holda murakkab, yuksak estetik talab qo‘yuvchi asarlarni namoyish qilishni madaniy o‘sish belgisi deb biladi. Uyg‘urning Nuriddin rolidagi ijrosini yuqori baholab, so‘nggi pardaning sust chiqqanini ham yashirmagani darslikda qayd etilgan [2. 87–88]. Bu mulohaza tanqidchining ikkita sifatini ochadi: san’atkorni ruhlantirish va tomoshaning nuqsonini ko‘rsatish. Birinchisi ikkinchisini yo‘qqa chiqarmaydi. Cho‘lponning professional munaqqidga xos fazilati ham shunda — u xalq sahnasining taraqqiyotini istaydi, shu sabab sahnaviy kamchilikka befarq qolmaydi.

Cho‘lpon va adabiy tanqid munosabatining keskin burilishi 1920-yillar ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi. Ilk davrda adib she’riyatini qadrlagan taqrizlar, jumladan, Z. Bashir, Abdurahmon Sa’diy va Vadud Mahmudning munosabatlari matbuotda uchraganini Quronov qayd etadi [1. 22]. Bunda shoirning til, ohang, ruhiy kechinma va milliy kayfiyatni yangicha ifodalash mahorati ko‘rila boshlagan edi. Keyinroq adabiy bahoning asosiy savoli o‘zgardi: “bu she’r qanday yaratilgan?” degan badiiy savol o‘rnini “u qaysi mafkuraga xizmat qiladi?” degan siyosiy shubha egalladi. Mazkur almashuv shunchaki yangi tanqid usuli emas, asarni o‘qish huquqining estetik maydondan ma’muriy-mafkuraviy maydonga ko‘chishi edi. Shoir ijodining taqdiri shu tarixiy siljish bilan chambarchas bog‘lanadi.

Quronov 1927-yil 14-fevralda “Qizil O‘zbekiston” gazetasida e’lon qilingan Olim Sharafiddinovning “O‘zbek shoirlari. Cho‘lpon” maqolasidan so‘ng salbiy siyosiy baholar kuchayganini hujjatlar asosida bayon qiladi [1. 24]. Mazkur bahsda Oybekning shoirni o‘zgacharoq, ya’ni badiiy tabiatini hisobga olgan holda o‘rganish zarurligiga doir qarashlari ham mavjud bo‘lgan. Biroq munozara erkin badiiy baholash doirasidan chiqib, adibni siyosiy yorliq bilan belgilash tomon yo‘nala boshladi. Natijada asarning ichki qurilishi, lirik qahramon kechinmasi, obraz va ritm kabi adabiyotshunoslikka tegishli mezonlar ikkinchi o‘ringa tushdi. Bu hodisa tanqid tarixida muhim saboqdir: nazariy tushuncha siyosiy hukmning niqobiga aylanganda u asarni tushuntirish o‘rniga uni matndan tashqaridagi ayblovga bo‘ysundiradi.

1927-yildagi madaniyat xodimlari qurultoyi atrofidagi voqealar adabiy tanqid bilan siyosiy institut o‘rtasidagi chegara qanchalik noziklashganini ko‘rsatadi. Quronov o‘sha davrdagi rasmiy bayonotlar, shoirning “E’tiroz”i va keyingi matbuot holatini bir-biriga bog‘lab tahlil qiladi [1. 24–25]. Cho‘lponning tanqidga javobi zamondan ajralgan shaxsiy iztirob emas, ijod qilish imkoniyatini saqlab qolishga qaratilgan og‘ir tarixiy murosa sifatida ko‘rilishi kerak. Muallifning o‘sha yillarda kamroq chop etilishi, ko‘proq tarjima bilan shug‘ullanishi ham shunday muhit bilan aloqador. Adabiy tanqid bu sharoitda asarni anglash vositasidan ijodkorning ijtimoiy mavqeini belgilash quroliga aylanib qolgan. Ijodiy erkinlikning qisqarishi badiiy jarayonning tabiiy bahs-munozara imkoniyatini ham toraytirgan.

Bunday murakkab fonda Cho‘lponning asarlarini faqat tarixiy hujjat sifatida o‘qish ham uning badiiy qadrini to‘liq ochmaydi. Shoirning ramzlari, lirik tovushidagi ichki keskinlik va ko‘pincha bir necha qatlamda ishlaydigan ma’nolari alohida tahlilga muhtoj. Quronov “Qalandar ishqi”dagi obrazlar va tashbehlarni o‘qishda shoir taxallusi, yulduz hamda quyosh ramzlarining tarixiy-semantik munosabatiga e’tibor qaratadi [1. 35–36]. Bu o‘rinda muhim narsa ramzni yagona siyosiy kalit bilan “ochib qo‘yish” emas, biror poetik belgi qaysi matn va davr munosabatida qo‘shimcha ma’no olishini ko‘rsatishdir. Ilmiy tanqid asarning yashirin ma’nosini izlar ekan, she’rning lirik va estetik tabiati unutilmasligi

lozim. Aks holda g‘oyani qidirish yana badiiy shaklni inkor etuvchi biryoqlamalikka qaytadi.

“Kecha va kunduz” romani haqidagi Quronov mulohazalari bu metodik talabning yana bir ko‘rinishidir. Olim romandagi ijtimoiy munosabatlar qahramon ruhiyati vositasida ochilishini, badiiy vaqt va kompozitsiya bilan bog‘liq tajribalar yangi nasr imkoniyatlarini kengaytirganini ko‘rsatadi [1. 73–74]. Bunday tahlil Cho‘lpon ijodini “davrga munosabat” degan bitta savolga qamab qo‘ymasdan, badiiy tasvir usullarining yangilanishi nuqtayi nazaridan baholaydi. Zebining ichki itoati, Miryoqubning ikkilanishlari yoki Razzoq so‘fining hayotiy ziddiyatlari muayyan g‘oyaning oddiy tashuvchilari emas; har biri o‘z xarakter mantiqiga ega. Munaqqid shu mantiqni ko‘rsatganida asar qahramonlari tayyor axloqiy sxemadan chiqib, murakkab insoniy taqdir darajasiga ko‘tariladi. Cho‘lponning poetik novatorligi aynan shu joyda aniqroq ko‘rinadi.

Cho‘lponni qayta anglash jarayonida Ozod Sharafiddinov va boshqa adabiyotshunoslarning izlanishlari muhim o‘rin egalladi. Quronov 1997-yilgi tadqiqotining adabiyotlar qismida Sharafiddinovning “Cho‘lponni anglash” asarini adib ijodiga tanqid munosabatini turli davrlar kesimida tahlil qiluvchi tadqiqot sifatida tavsiflaydi [1. 75]. Bu faktning o‘zi mavzu metodologiyasini belgilashga yordam beradi: tanqid tarixini uzluksiz taraqqiyot sifatida emas, ayrim davrlarda imkoniyati kengaygan, ayrim davrlarda esa keskin cheklangan baholash amaliyoti sifatida o‘rganish lozim. Mustaqillikdan keyingi nashrlar va izlanishlar shoir asarlarining qaytishini ta’minlagan bo‘lsa-da, adabiy ilmning vazifasi ulug‘lash bilan cheklanmaydi. Shoirning har bir matnini dalil, janr, tasvir usuli va tarixiy kontekst birligida qayta-qayta o‘qish talabi saqlanib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, Cho‘lpon adabiy tanqid tarixida ikki maqomda namoyon bo‘ladi: u yangi milliy adabiyotning estetik yo‘nalishini belgilashga intilgan munaqqid va turli davrlar tanqidiy qarashlarining murakkab sinovidan o‘tgan ijodkordir. “Adabiyot nadur?”da ruhiy ehtiyoj va milliy mas’uliyat, “Muhtaram yozg‘uvchilarimizga”da hayotni bilish va badiiy haqqoniylik, “Ulug‘ hindi”da esa milliy o‘zlik bilan jahon badiiy tajribasini

uyg‘unlashtirish g‘oyalari ilgari suriladi. Teatr haqidagi taqrizlarida adib matn va sahna talqinining alohida masalalar ekanini anglaydi. Dilmurod Quronovning tarixiy va poetik tadqiqi Cho‘lpon ijodiga yondashuvda hujjatni tekshirish, badiiy mezonni saqlash va davr ta’sirini farqlash zarurligini yaqqol ko‘rsatadi. Shu sabab Cho‘lpon merosi bugun ham adabiy tanqidning vijdoniyligi, ilmiy mustaqilligi va badiiy didi uchun muhim mezondir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Quronov D. Cho‘lpon hayoti va ijodiy merosi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1997. — 80 b.
2. Nazarov B., Rasulov A., Qahramonov Q., Axmedova Sh. O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi: darslik. — Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. — 432 b.
3. Cho‘lpon. Adabiyot nadur? Adabiy-tanqidiy maqolalar. — Toshkent, 1993.
4. Sharafiddinov O. Cho‘lponni anglash. — Toshkent: Yozuvchi, 1994.
5. Sharafiddinov O. Cho‘lpon. Shoir haqidagi rivoyatlar va haqiqatlar. — Toshkent: Cho‘lpon, 1991.
6. Quronov D. Cho‘lpon nasri poetikasi. — Toshkent: Sharq, 2004. — 289 b.